

Л. І. Ломако

*Донецький національний університет імені В. Стуса
(м. Вінниця)*

L. Lomako

Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia)

**ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ПУБЛІКАЦІЇ
ПРО ПІДГОТОВКУ ВЧИТЕЛІВ НА ПЕДАГОГІЧНИХ
КУРСАХ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

***Pre-revolutionary Publications on Teacher Training
at Pedagogical Courses in Ukrainian Provinces
(2nd Half of 19th — Early 20th Cent.)***

Досліджено дореволюційну історіографію щодо історії створення та розгортання діяльності педагогічних курсів на українських землях кінця ХІХ — початку ХХ ст. Показано інформаційний потенціал нормативно-законодавчих документів Міністерства народної освіти та навчальних округів щодо відкриття курсів, змісту та особливостей підготовки вчителів; загальних та профільних збірників документів; загальних досліджень з історії й стану тогочасної освіти та її структурних складових; довідкових видань; праць про діяльність окремих курсів; звітів керівництва курсів; праць учительських комісій; конспектів лекцій; відгуків курсистів; статей у педагогічній періодиці. Позитивно оцінюючи зусилля науковців з висвітлення зазначеної теми, зауважимо, що залишилося ще чимало нез'ясованих питань, які потребують глибшого опрацювання архівно-джерельної бази. Комплексного вивчення проблеми не проводилось.

Ключові слова: педагогічні курси, педагогічна освіта, дореволюційна історіографія, дослідження, автор.

This article discusses pre-1917 historiography about pedagogical courses in Ukrainian lands during 19th and early 20th Cent. The author discusses informative potential of normative and legislative documents by the Ministry of Public Education and Local Academic Councils regarding establishment of courses, content and specifics of teacher training; general and specialized collections of documents; general research on social preconditions of past education and its structural components; reference publications; records from various courses; reports

by educational managers; proceedings of teaching commissions; lecture notes; student reviews, articles in academic journals. Despite a positive evaluation of previous studies on this topic, many questions demand more scrutinized archival research. Until today no complex research was devoted to this topic.

Keywords: teacher training courses, teacher education, pre-revolutionary historiography, research, author.

В умовах становлення нової школи в Україні актуалізуються потреба в переосмисленні освітніх канонів, необхідність визначити нові тенденції вдосконалення педагогічної підготовки вчителя, потреба ґрунтовно проаналізувати, узагальнити й творчо використати весь накопичений історичний досвід. Найцікавішими в цьому контексті є періоди, пов'язані з виробленням нових концепцій, підходів. Саме такими у розвитку педагогічної науки і практики були друга половина XIX — початок XX ст. Зростання промисловості, демографічний підйом, поширення прогресивних світових гуманістичних ідей, запровадження обов'язкової початкової освіти, зростання ролі громадськості, спілок і товариств у розв'язанні проблем підготовки вчителя позитивно вплинули на формування мережі закладів підготовки й підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Однією з найцікавіших освітніх структур, із погляду її досвіду, є педагогічні курси. Вони виникли на початку 1860-х рр., у період гострої нестачі вчительських кадрів, як додаткові заклади при повітових училищах і гімназіях Одеського й Харківського навчальних округів для підготовки вчителів початкових шкіл. Їх кількість протягом досліджуваного періоду зростала. Курси були одно-, дворічними та короткотерміновими і пройшли кілька етапів розвитку. До 1880 р. вони надавали прискорену підготовку вчителям та підвищували їхній професійний рівень. У 1880-х — на початку 1890-х рр. відбувався пошук концептуальних засад діяльності курсів, зумовлений необхідністю підвищення якості підготовки вчителів, що спричинило гальмування діяльності педкурсів. У другій половині 1890-х рр. — на початку XX ст. мережа курсів інтенсивно розширювалася, вони спрямовувались на підвищення кваліфікації вчителів, зміст професійної підготовки на курсах диференціювався. Діяли методичні, загальноосвітні, змішані (психолого-педагогічна, методична, загальноосвітня підготовка), позашкільні, церковні курси. Активний розвиток усіх галузей науки та культури, постійне поповнення загальноосвітніх і педагогічних знань зумовлювали нові функції курсів, пов'язані не тільки з наданням учителю необхідних методичних знань і вмінь, а й зі створенням широкої теоретичної бази викладацької діяльності, підвищенням культурного рівня педагогів, розвитком їхньої особистісних якостей та обдарувань. Змінилася нормативна ба-

за діяльності педкурсів, вони стали невід'ємною складовою мережі закладів педагогічної освіти, збагатилися зміст, форми й методи підготовки вчителів. Все це актуалізує вивчення та узагальнення їх досвіду.

Діяльність педагогічних курсів ще за часів їх становлення стала предметом посиленої уваги дослідників — сучасників процесу. Автори кінця XIX — початку XX ст. (П. О. Афанасьєв, О. О. Ковальов, О. С. Пругавін, В. О. Теплов, Д. І. Тіхоміров) розкривали зміст і організацію підготовки вчителів на курсах, з високим ступенем достовірності проаналізували особливості діяльності різних типів курсів, відстежили пошук концепції підготовки вчителів на педкурсах. Особливий інтерес викликають загальні дослідження, автори яких (Є. О. Звягінцев, О. М. Обухов, М. В. Чехов) намагалися систематизувати фактичний матеріал щодо діяльності педкурсів, дослідити їхні функції й місце в системі тогочасної педагогічної освіти. Дослідження цього періоду привертають увагу кількістю, обсягом, значущістю зібраних фактів для подальших розвідок. Аналіз радянської наукової літератури показує зростання інтересу до діяльності педкурсів у другій половині XX ст. Простежується ретроспективне звернення до вивчення досвіду роботи курсів для дослідження їх змісту, функцій, шляхів вдосконалення діяльності (В. Й. Борисенко, Е. Д. Днепров, С. Ф. Єгоров, О. Ф. Іванов, Ф. Г. Паначін, О. І. Піскунов, Н. А. Філіппова, П. В. Худомінський), з'явилися спроби проаналізувати виникнення та становлення педкурсів, довести позитивне ставлення царського уряду та духовенства до освітньої діяльності (О. М. Вежлев). Більшість сучасних учених розглядали зміст і особливості підготовки вчителів на курсах у контексті освітньої проблематики кінця XIX — початку XX ст. (С. Т. Золотухіна, Т. М. Кравченко, В. Л. Попова, О. В. Попова, І. В. Сучков), діяльності земств у розвитку освіти (Р. Л. Гавриш, Л. В. Корж, В. В. Кучеренко). Найґрунтовнішим є дослідження діяльності педкурсів у системі підвищення кваліфікації вчителів другої половини XIX — початку XX ст. (О. А. Полуказакова).

Аналіз наукових праць, у яких започатковано розв'язання проблеми підготовки вчителів на педагогічних курсах у Наддніпрянській Україні дореволюційної доби доводить, що науковці зібрали різноманітний фактичний і аналітичний матеріал з історії виникнення та розвитку цих закладів. Проте комплексний історіографічний аналіз діяльності педкурсів у зазначений період ще не став завданням спеціального історичного дослідження.

Мета статті — визначити рівень публікаційної активності, котра стосувалася діяльності педагогічних курсів в українських землях другої половини XIX — початку XX ст., динаміки розгортання їх діяльності, змісту та особливостей підготовки вчителів.

Щоб висвітлити розгортання діяльності та розвитку педагогічних курсів, ґрунтовно й детально дослідити особливості підготовки вчителів на них, важливо вивчити накази, розпорядження, статутні правила та інші документи освітніх відомств та установ. Їх представлено в багатотомних збірниках постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти. Протягом 1870-х рр. Міністерство видало багато постанов, присвячених діяльності педагогічних курсів та з'їздів. Останні на початковому етапі були близькі за змістом до короткотермінових курсів, мали подібні форми й методи діяльності. Це підтверджує «Циркулярна пропозиція головам навчальних округів з питання вчительських з'їздів» від 25 листопада 1872 р., наведена в 6-му томі «Збірника розпоряджень по Міністерству народної освіти» (Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу учительских съездов 1901). Саме тоді активізувалася розробка документів, що забезпечували офіційну регламентацію діяльності педкурсів. У «Циркулярній пропозиції головам навчальних округів щодо питання про відкриття педагогічних курсів для вчителів початкових народних училищ», яка вийшла в березні 1874 р., проаналізовано недоліки організації курсів, запропоновано рекомендації з удосконалення їх діяльності, складання навчальних програм, розкладу занять, термінів навчання тощо (Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу об открытии... 1901, с. 54). В липні 1874 р. Міністерство народної освіти звернулося до попечителів навчальних округів з пропозицією створити правила про педкурси (Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу об устройстве... 1901, с. 279). «Правила про короткотермінові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ» було прийнято в липні 1875 р. В них зазначалася мета курсів: ознайомити вчителів з найкращими методиками навчання, оновити й збагатити їхні знання з предметів, що викладаються; окреслювалися вимоги до складу керівників і слухачів курсів, навчальних планів, програм, матеріально-технічного забезпечення тощо (Правила о временных... 1901, с. 733–735). Поступово робота курсів спрямовувалась на підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, а робота з'їздів — на організацію спілкування вчителів, обмін ідеями, думками, що підтверджує «Циркулярна пропозиція головам навчальних округів щодо влаштування додаткових курсів для вчителів початкових училищ при вчительських семінаріях і школах», яка вийшла в березні 1878 р. (Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу об устройстве дополнительных... 1901, с. 590). 1900 р. Міністерство народної освіти прийняло нові правила про педкурси. Згідно з ними, курси мали на меті готувати молодих людей, які отримали нижчу освіту, до іспитів на звання вчителя початкового училища; теоретично і практично озна-

йомлювати їх з постановкою та веденням початкового навчання (Правила о педагогических... 1901, с. 1104). Огляд законодавства та перелік найважливіших розпоряджень відомства народної освіти наведено й у фундаментальних працях С. В. Рождественського (1902; 1910) «Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902» і «Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках».

Упорядкуванню діяльності курсів сприяли й циркуляри по окремих навчальних округах. Як приклад, наведемо циркуляр по Харківському навчальному округу «Про доручення штатним доглядачам повітових училищ чи іншим чиновникам спостереження за педагогічними з'їздами вчителів народних училищ чи курсами для них, що відкривалися земством» 1873 р. (О поручении штатным... 1873) та подібні циркуляри 1881 і 1898 рр. (Предложение господам попечителям... 1881; О том, чтобы педагогические... 1889). Серед тогочасних профільних збірників документів про діяльність педагогічних курсів привертає увагу систематичний звід законів, розпоряджень, правил, інструкцій «Вчительські товариства, класи, курси та з'їзди» і «Настільна книга з народної освіти: закони розпорядження, правила, інструкції, відомості й накази по шкільній та позашкільній освіті народу» Г. А. Фальборка та В. І. Чарнолуського (1901; 1904). В них подано й розглянуті циркуляри та положення, надано коментарі.

Основні напрями, методи, форми організації навчального процесу, діяльність керівництва й викладацького складу, матеріально-технічну базу курсів на основі документальних матеріалів та особистих спостережень висвітлюють у загальних дослідженнях щодо тогочасної освіти А. Н. Куломзін (1912), Г. А. Фальборк і В. І. Чарнолуський (1900), М. В. Чехов (1912). Деякі проблеми діяльності педкурсів у межах вивчення жіночої освіти досліджували Н. Є. Зінченко (1901), Є. А. Ліхачова (1899), О. В. Піллер (1889). Дані, що розкривають зміст і особливості організації підготовки вчителів на курсах, погляди сучасників процесу розгортання їх діяльності наведено в колективній роботі щодо народної освіти в земствах Є. О. Звягінцева, О. М. Обухова, М. В. Чехова (1914). Висвітлювали діяльність педкурсів регіональні довідкові видання. Наприклад, щорічник «Харківський календар на 1874 р.» (Харьковский календарь на 1874 год 1874, с. 161). В. Давиденко (1897; 1903) присвятив праці роботі педагогічних курсів для вчителів одно- та двокласних церковно-парафіяльних шкіл. Д. П. Максименко (1914) висвітлював діяльність тимчасових педагогічних курсів для вчителів і вчительок Валківського повіту 1913 р. Автор описав теоретичну підготовку на курсах, яку вели шляхом читання лекцій з історії педагогіки, теорії навчання і виховання та практичну, що складалася зі спостережень за роботою вчителів, аналізу відвіданих уроків та проведення пробних уроків.

Діяльність окремих курсів висвітлено в їхніх звітах. У них, складених на основі документальних матеріалів і особистих вражень, подано характеристику структурних підрозділів, змісту навчального процесу; аналіз навчальних планів, програм, підручників, посібників; склад викладачів тощо. В фондах бібліотек ми виявили десятки звітів щодо діяльності педкурсів, що унеможливило аналіз у межах статті всіх досліджених звітів. Наведемо найбільш ґрунтовні (Отчет о занятиях... 1882; Отчет о педагогических ... 1867; Отчет об общеобразовательных... 1913). Не менш цінними джерелами є «Праці вчительських комісій, організованих зі складу курсистів» (Труды учительских комиссий, организованных... 1910), «Конспекти лекцій, читаних на курсах для народних учителів» (Конспекты лекций по педагогическим предметам, читанным на летних курсах 1912 года... 1913; Конспекты лекций по педагогическим предметам, читанным на летних учительских... 1913), «Відгуки курсистів про курси», що виходили друком (Организация курсов. Отзывы курсистов о курсах 1910).

Проблеми підготовки вчителів на педкурсах другої половини ХІХ — початку ХХ ст. висвітлювалися в численних публікаціях на сторінках періодичних видань того часу: «Вісник виховання», «Вчитель і школа», «Журнал Міністерства народної освіти», «Земська справа», «Народна школа», «Освіта», «Педагогічний листок», «Російський початковий вчитель», «Російська школа», «Світло». Серед авторів були відомі вчені, чиновники, земські діячі, керівники й викладачі педкурсів, учителі: П. О. Афанасьєв, М. Єзерський, К. В. Єльніцький, Є. О. Звягінцев, О. О. Ковальов, К. Корж, М. О. Лавровський, М. Ларіонов, М. Малахов, С. І. Миропольський, Д. Пісочинець, В. Поточний, О. С. Пругавін, С. Ф. Русова, К. К. Сент-Ілер, В. О. Теплов, Д. І. Тихомиров. Висвітлювалась історія виникнення та розвитку педкурсів, особливості їх діяльності в різних регіонах, аналізувались та оцінювались «Правила про тимчасові педагогічні курси» та інші урядові документи, діяльність земств щодо організації курсів і переваги земських курсів, значення курсів у приготуванні великої кількості вчителів за короткий термін, методи та засоби підготовки вчителів на педкурсах, зокрема й до самоосвіти тощо. М. О. Малиновський (1910), посилаючись на програму з педагогіки за 1910 р., навів у статті основні завдання загальнопедагогічної підготовки на курсах: ознайомити курсистів з термінологією та підготувати до самостійного читання педагогічних творів; сформуванню інтересу до педагогічних понять; розширити розумовий кругозір та сприяти формуванню більш свідомого ставлення до майбутньої вчительської діяльності. Але, як зазначав сам автор, навіть ці невисокі вимоги не завжди успішно вирішувались.

Висновки. Отже, публікаційний доробок дореволюційної доби щодо пе-

дагогічних курсів у системі освіти Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. вражає як за кількістю, так і за обсягом. Передусім виходило друком багато нормативних документів, які мали впорядкувати діяльність курсів, а також звітів, завдяки оприлюдненню яких суттєво прискорювався обмін досвідом. Автори аналітичних праць критично оцінювали роботу курсів, висвітлювали як позитивні напрацювання, так і недоліки, пропонували своє бачення організації діяльності курсів. Однак загального дослідження зазначеної проблеми ще не проводилось, подавався матеріал, що стосувався лише її окремих аспектів, наукові розвідки мали різний рівень. Перспективи подальшого вивчення теми пов'язуємо з дослідженням радянської та сучасної історіографії проблеми.

Давыденко, В. 1897. *Педагогические курсы для учителей и учительниц второклассных церковно-приходских школ в Харькове*. Харьков.

Давыденко, В. 1903. *Педагогические курсы для учителей и учительниц одноклассных церковно-приходских школ Харьковской и Сумской епархий в Харькове в 1903 году*. Харьков.

Звягинцев, Е. А., Обухов, А. М. и Чехов, Н. В. ред. 1914. *Народное образование в земствах*. Москва: Задруга.

Зинченко, Н. Е. 1901. *Женское образование в России. Исторический очерк*. Санкт-Петербург.

Конспекты лекций по педагогическим предметам, читанным на летних курсах 1912 года для народных учителей и учительниц в Харькове. 1913. Харьков.

Конспекты лекций по педагогическим предметам, читанным на летних учительских курсах Харьковского губернского земства в 1913 году. 1913. Харьков.

Куломзин, А. Н. 1912. *Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования*. Санкт-Петербург: Государственная типография.

Лихачёва, Е. А. 1899. *Материалы для истории женского образования в России (1086–1886)*. Санкт-Петербург.

Максименко, Д. П. 1914. *Временные педагогические курсы для учителей и учительниц Валковского уезда 1913 года*. Харьков.

Малиновский, Н. А. 1910. Летние учительские курсы и выставки. *Русская школа*. 1–4. 1 отделение. 152–173.

Малиновский, Н. А. 1910. Летние учительские курсы и выставки. *Русская школа*. 1–4. 2 отделение. 86–101.

О поручении штатным смотрителям уездных училищ или другим чиновникам наблюдения за открываемыми земством педагогическими съездами учителей народных училищ или курсами для них. 1873. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. № 1. 2–3.

Организация курсов. Отзывы курсистов о курсах. 1910. Харьков.

О том, чтобы педагогические курсы для учителей начальных народных училищ соответствовали своей цели. 1889. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. № 3. 16.

Отчет об общеобразовательных курсах для народных учителей и учительниц Полтавской губернии, происходивших летом 1913 года. 1913. Полтава.

Отчет о занятиях учителей и учительниц начальных училищ в Миргороде в 1881 году на педагогических курсах. 1882. Полтава.

Отчет о педагогических курсах при Харьковском уездном училище для приготовления народных учителей за 1865–1866; 1866–1867 учебный год. 1867. Харьков.

Пиллер, О. В. 1889. *Итоги женского образования в России и его задачи.* Санкт-Петербург: Типография Тренке и Фюсно.

Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ. 1901. *Сборник распоряжений по Министерству народного образования.* Санкт-Петербург: Типография Императорской АН. Т. 6: 1872–1876. 733–740.

Правила о педагогических курсах для приготовления учителей и учительниц начальных училищ. 1901. *Сборник распоряжений по Министерству народного образования.* Санкт-Петербург: Типография Императорской АН. Т. 14: 1900. 1104–1106.

Предложение господам попечителям учебных округов о порядке открытия съездов учителей народных училищ. 1881. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*, № 9, 7–9.

Рождественский, С. В. 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902).* Санкт-Петербург: Издательство Министерства народного просвещения.

Рождественский, С. В. 1910. *Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках.* Санкт-Петербург: Общественная польза.

Труды учительских комиссий, организованных из состава курсистов на Харьковских общеобразовательных курсах 1910 года. 1910. Харьков.

Фальборк, Г. А., Чарнолуцкий, В. И. 1900. *Народное образование в России.* Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой.

Фальборк, Г. А., Чарнолуцкий, В. И. 1904. *Настольная книга по народному образованию.* Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа.

Фальборк, Г. А., Чарнолуцкий, В. И. 1901. *Учительские общества, классы, курсы и съезды. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций.* Санкт-Петербург.

Харьковский календарь на 1874 год. 1874. Харьков.

Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу об устройстве дополнительных курсов для учителей начальных училищ при учительских семинариях и школах. 1901. *Сборник распоряжений по Министерству народного образования.* Санкт-Петербург: Типография Императорской АН. Т. 6: 1872–1876. 589–591.

Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу об устройстве педагогических курсов для учителей и учительниц начальных народных училищ. 1901. *Сборник распоряжений по Министерству народного образования.* Санкт-Петербург: Типография Императорской АН. Т. 6: 1872–1876. 278–279.

Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу об открытии педагогических курсов для учителей народных училищ. 1901. *Сборник распоряжений по Министерству народного образования.* Санкт-Петербург: Типография Императорской АН. Т. 6: 1872–1876. 258–259.

Циркулярное предложение начальникам учебных округов по вопросу учительских съездов. 1901. *Сборник распоряжений по Министерству народного образования.* Санкт-Петербург: Типография Императорской АН. Т. 6: 1872–1876. 53–55.

Чехов, Н. В. 1912. *Народное образование в России с 60-х годов XIX века.* Москва: Польза.

Davydenko, V. 1897. *Pedagogicheskie kursy dlja uchitelej i uchitel'nic vtoroklassnyh cerkovno-prihodskih shkol v Har'kove.* Har'kov.

Davydenko, V. 1903. *Pedagogicheskie kursy dlja uchitelej i uchitel'nic odnoklassnyh cerkovno-prihodskih shkol Har'kovskoj i Sumskoj eparhij v Har'kove v 1903 godu*. Har'kov. Zvjagincev, E. A., Obuhov, A. M. i Chehov, N. V. red. 1914. *Narodnoe obrazovanie v zemstvah*. Moskva: Zadruga.

Zinchenko, N. E. 1901. *Zhenskoe obrazovanie v Rossii. Istoricheskij ocherk*. Sankt-Peterburg.

Konspekty lekcij po pedagogicheskim predmetam, chitannym na letnih kursah 1912 goda dlja narodnih uchitelej i uchitel'nic v Har'kove. 1913. Har'kov.

Konspekty lekcij po pedagogicheskim predmetam, chitannym na letnih uchitel'skih kursah Har'kovskogo gubernskogo zemstva v 1913 godu. 1913. Har'kov.

Kulomzin, A. N. 1912. *Opytnyj podschet sovremennogo sostojanija nashego narodnogo obrazovanija*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaja tipografija.

Lihachjova, E. A. 1899. *Materialy dlja istorii zhenskogo obrazovanija v Rossii (1086–1886)*. Sankt-Peterburg.

Maksimenko, D. P. 1914. *Vremennye pedagogicheskie kursy dlja uchitelej i uchitel'nic Valkovskogo uezda 1913 goda*. Har'kov.

Malinovskij, N. A. 1910. Letnie uchitel'skie kursy i vystavki. *Russkaja shkola*. 1-4. 1 otdelenie, 152–173.

Malinovskij, N. A. 1910. Letnie uchitel'skie kursy i vystavki. *Russkaja shkola*. 1-4. 2 otdelenie. 86–101.

O poruchenii shtatnym smotriteljam uездnyh uchilishh ili drugim chinovnikam nabljudenija za otkryvaemymi zemstvom pedagogicheskimi s'ezdami uchitelej narodnih uchilishh ili kursami dlja nih. 1873. *Cirkuljar po Har'kovskomu uchebnomu okrugu*. № 1. 2–3.

Organizacija kursov. Otyvny kursistov o kursah. 1910. Har'kov.

O tom, chtoby pedagogicheskie kursy dlja uchitelej nachal'nih narodnyh uchilishh sootvetstvovali svoej celi. 1889. *Cirkuljar po Har'kovskomu uchebnomu okrugu*. № 3. 16.

Otchet ob obshheobrazovatel'nyh kursah dlja narodnyh uchitelej i uchitel'nic Poltavskoj gubernii, proishodivshih letom 1913 goda. 1913. Poltava.

Otchet o zanjatijah uchitelej i uchitel'nic nachal'nyh uchilishh v Mirgorode v 1881 godu na pedagogicheskikh kursah. 1882. Poltava.

Otchet o pedagogicheskikh kursah pri Har'kovskom uездnom uchilishhe dlja prigotovlenija narodnyh uchitelej za 1865–1866; 1866–1867 uchebnyj god. 1867. Har'kov.

Piller, O. V. 1889. *Itogi zhenskogo obrazovanija v Rossii i ego zadachi*. Sankt-Peterburg: Tipografija Trenke i Fjusno.

Pravila o vremennyh pedagogicheskikh kursah dlja uchitelej i uchitel'nic nachal'nih narodnyh uchilishh. 1901. *Sbornik rasporyazhenij po Ministerstvu narodnogo obrazovanija. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj AN*. T. 6: 1872–1876. 733–740.

Pravila o pedagogicheskikh kursah dlja prigotovlenija uchitelej i uchitel'nic nachal'nyh uchilishh. 1901. *Sbornik rasporyazhenij po Ministerstvu narodnogo obrazovanija. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj AN*. T. 14: 1900. 1104–1106.

Predlozhenie gospodam popechiteljam uchebnyh okrugov o porjadke otkrytija s'ezdov uchitelej narodnyh uchilishh. 1881. *Cirkuljar po Har'kovskomu uchebnomu okrugu*. № 9. 7–9.

Rozhdestvenskij, S. V. 1902. *Istoricheskij obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshhenija (1802–1902)*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosveshhenija.

Rozhdestvenskij, S. V. 1910. *Materialy dlja istorii uchebnyh reform v Rossii v XVIII–XIX vekah*. Sankt-Peterburg: Obshhestvennaja pol'za.

Trudy uchitel'skih komissij, organizovannyh iz sostava kursistov na Har'kovskih obshheobrazovatel'nyh kursah 1910 goda. 1910. Har'kov.

Fal'bork, G. A., Charnolusskij, V. I. 1900. *Narodnoe obrazovanie v Rossii*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo O. N. Popovoj.

Fal'bork, G. A., Charnolusskij, V. I. 1904. *Nastol'naja kniga po narodnomu obrazovaniju*. Sankt-Peterburg: Tipografija B. M. Vol'fa.

Fal'bork, G. A., Charnolusskij, V. I. 1901. *Uchitel'skie obshhestva, klassy, kursy i s'ezdy. Sistematičeskij svod zakonov, rasporejzhenij, pravil, instrukcij*. Sankt-Peterburg.

Har'kovskij kalendar' na 1874 god. 1874. Har'kov.

Cirkuljarnoe predloženie načal'nikam učebyh okrugov po voprosu ob ustrojstve dopolnitel'nyh kursov dlja učitelej načal'nyh učilišh pri učitel'skih seminarijah i školah. 1901. *Sbornik rasporejzhenij po Ministerstvu narodnogo obrazovanija*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj AN. T. 6: 1872–1876. 589–591.

Cirkuljarnoe predloženie načal'nikam učebyh okrugov po voprosu ob ustrojstve pedagogičeskijh kursov dlja učitelej i učitel'nic načal'nyh narodnyh učilišh. 1901. *Sbornik rasporejzhenij po Ministerstvu narodnogo obrazovanija*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj AN. T. 6: 1872–1876. 278–279.

Cirkuljarnoe predloženie načal'nikam učebyh okrugov po voprosu ob otkrytii pedagogičeskijh kursov dlja učitelej narodnyh učilišh. 1901. *Sbornik rasporejzhenij po Ministerstvu narodnogo obrazovanija*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj AN. T. 6: 1872–1876. 258–259.

Cirkuljarnoe predloženie načal'nikam učebyh okrugov po voprosu učitel's'kich s'ezdov. 1901. *Sbornik rasporejzhenij po Ministerstvu narodnogo obrazovanija*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj AN. T. 6: 1872–1876. 53–55.

Chehov, N. V. 1912. *Narodnoe obrazovanie v Rossii s 60-h godov XIX veka*. Moskva: Pol'za.